

40. Хроніка Павла Полуботка (Підготував до друку, передмова і примітки Олександра Коваленка) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6.
41. ІР НБУ. – Ф. Петров. – № 216.
42. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 3. Значкове товариство. – К., 2008.
43. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 1997. – Ч. 1 (15).
44. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – № 3.
45. ІР НБУ. – Ф. І. – № 1789.
46. ІР НБУ. – Ф. ІІ.-№ 1690.
47. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1.
48. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2.
49. Востоков А. Черняк Иван, полтавский полковник // Киевская старина. – 1889. – Т. 10.
50. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Іван Черняк // Гілея. – 2009. – Вип. 18.
51. А.Л. Число крестьянских дворов, находящихся во владении козацкой старшины.

Summary

The author analyzes informative potential of testaments as a historical source. The conclusion is made that the testaments are reliable material for characterising periods and ages, because many of them contain notices of Monarchical Charters or Hetman Universals or describe the way of obtaining estates and characterize their geographical locations.

Н. В. Сурєва

КООПТАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СТАРШИНИ ДО ДВОРЯНСТВА У ЗАКОНОДАВЧІЙ ПРАКТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Персональній нобілітації кожного з колишніх запорозьких старшин передувало визнання за запорозькою старшиною колективних прав та привілеїв російського дворянства. Перший крок до подібного визнання було зроблено напередодні ліквідації Січі. Одним із розпоряджень про поземельний устрій Новоросійської та Азовської губерній 1774 р. колишня запорозька старшина, незалежно від наявності обер-офіцерського рангу, наділялася рівними з російським дворянством правами: “Ті ж які не з дворян і не мають обер-офіцерських чинів та не з малоросійських шляхтичів або запорозьких старшин, чю землю після заселення затверджувати у довічне та спадкове володіння, ті землю мають до смерті своєї, а після смерті, якщо у їх дітей не буде обер-офіцерського чину, через півроку такі маєтки продати повинні кому-небудь з вищезгаданих звань” [1, арк.7]. Уже з липня 1775 року в Новоросійській та Азовській губерніях, між якими були поділені запорозькі землі, розпочинається масштабна роздача земельних ділянок колишнім старшинам [2, с.168-215].

Серпневий Маніфест Катерини II декларував отримання старшиною російських рангів: “...всім же старшинам, хто служив добре і має схвалення від Наших військових начальників оголосити Нашу імператорську милість, що вони відповідно службі та званню отримають ступені” [3, с.190-193]. Однак до претендентів на російське дворянство з числа колишньої старшини влада підходила вибірково, з врахуванням минулих рахунків та теперішньої їхньої лояльності.

Після того, як Запорозька Січ була оточена російськими військами та здалася, частину старшини було заарештовано та віддано до суду: кошового П. Калнишевського, суддю П. Головатого, писаря І. Глобу, полковників Степана Гелеха, Івана Кулика, Івана Гараджу, Харька Чепігу, Мойсея Чорного. Через військові суди по фортецях пройшли також старшини Йосип Параліч, Корнелій Яловий, Василь Пишмич, Макар Ногай, Василь Пугач, Давид Білий, Андрій Порожня. Накладено секвестр на майно, зимівники, табуни, отари. Конфіскації відбувалися не з метою ліквідації заможних господарств запорозької старшини. Недоторканим, наприклад, залишається велике господарство Миколи Рудя [4, с.301-302]. Комплекс репресивних заходів, організованих російським урядом, був спрямований перш за все проти старшини, яка брала участь у збройних сутичках на кордоні Новоросійської губернії, і носив скоріше показовий характер. Частина старшин, серед яких Василь Пишмич, Макар Ногай, Харько Чепіга, були оправдані вже в 1776 році.

Щодо старшини, яка не підлягала арештам та конфіскаціям, то для неї відразу постали нові перспективи. 7 серпня 1779 року Г. Потьомкін рекомендував Військовій колегії нагородити 69 колишніх запорозьких старшин армійськими чинами [5, с.208-209]. У 1783 р. армійські чини та

жалування отримали Ф. Федоров, Х. Чепіга, С. Білий та кілька інших старшин, які брали участь у зібранні козаків до військових команд.

Процес нобілітації запорозької старшини помітно прискорився після того, як Г. Потьомкін очолив Військову колегію. За розпорядженнями Г. Потьомкіна колишній запорозькій старшині загальною кількістю більше 150 чол. були надані армійські ранги від прапорщиків до пример-майорів. Тільки за наказом голови Військової колегії від 25 грудня 1788 р. чини полковників російської армії одержали І. Подлесецький та З. Сутика, 9 полковників одержали армійський чин майора, 11 чол. – чин капітана, 46 чол. – чин поручика [6].

В останній чверті XVIII ст. система рангів козацьких формувань Південної України, подібно до рангів пікінерних полків, не була співвіднесена з російськими армійськими рангами. Армійські ранги надавалися колишнім запорозьким старшинам вибірково, у вигляді нагороди або для заохочення напередодні та після військових кампаній. Козацькі ранги (осавул, сотник, хорунжий) були традиційно значимі для старшини. Водночас вони не надавали їх носіям певного правового статусу, тому держава навіть не контролювала їх надання. Розповідаючи про свою службу у Чорноморському козацькому війську, І. Мігрін дивувався: "...прийшло від Головатого розпорядження, щоб мене зарахувати до списку хорунжих. Це – офіцерське звання, потрібно б було отримати затвердження на чин від височайшої влади, але тоді було якось просто: за одним розпорядженням Головатого я зробився хорунжим" [7, с.14].

Козачі чини Чорноморського війська, офіцерський штат якого складався з колишньої запорозької старшини, були прирівняні до армійських рангів лише сенатським указом від 13 листопада 1802 року. Військових старшин та полковників зрівняли з армійськими майорами (VIII клас), полкових осавулів – з ротмістрами (IX), сотників – з поручиками (XII клас). Чину хорунжого відповідав ранг корнета (XIV клас). І. Мігрін та інші старшини, які на той час продовжували службу у війську, були нобілітовані на підставі цього указу.

Проте для більшості запорозьких старшин, які пішли у відставку з козацькими рангами та залишилися у краї, процес нобілітації був пов'язаний із певними труднощами. Показовою в цьому контексті є історія становлення дворянського роду Гнедіних. Антін Павлович Гнедін, колишній запорозький старшина Гніда, служив у Чорноморському козацькому війську. Пішов у відставку в чині полкового осавула після Очаківської військової кампанії [8]. Оселився в своєму маєтку та був внесений дворянськими зборами Катеринославської губернії до дворянської родовідної книги. У 1819 р. при перевірці Герольдією рішення дворянських зборів з'ясувалося, що Антін Гнедін не може бути визнаний російським дворянином на підставі чину полкового осавула [9, арк.2-3зв.]. Катеринославським дворянським зборам було наказано негайно відібрати у нащадків померлого на той час А. Гнедіна помилково видану грамоту. 10 жовтня 1827 р. Герольдія розглядала скаргу сина А. Гнедіна Тіта Антоновича та остаточно вирішила відмовити Гнедіним у дворянстві. Впродовж 1828-1830 рр. Тіт Гнедін послідовно звертався з проханням про залишення його та його братів у дворянському званні до Сенату, до Миколи I, до Міністерства юстиції, проте так і не отримав позитивної відповіді [9, арк.12]. Лише у 1852 р. представник третього покоління Гнедіних, Дмитро Титович, добився формального визнання дворянства свого роду. Д. Гнедін був нобілітований на підставі його власного обер-офіцерського рангу – чину штаб-ротмістра.

До родоводу дворянського роду Гнедіних, представленому Д. Гнедіним до Герольдії разом з іншими документами на дворянство, внесений лише він сам разом з дружиною Ольгою. Разом з тим у своєму формулярному списку Д. Гнедін зазначав своє походження "з дворян". Д. Гнедін, добре обізнаний із порядком нобілітації, склав свій родовід для Герольдії за формально-правовою точкою зору: він – перший у роду, хто отримав дворянство. Формулярний список складався зі слів Гнедіна та для Герольдії не передбачався. Тому тут, як, власне, і в мемуарах Д. Гнедіна, зафіксоване його ставлення до свого роду, сприйняття свого походження як дворянського.

Історія нобілітації роду Гнедіних дуже типова. Так само, як у випадку з А. Гнедіним, у перші два десятиліття XIX ст. Герольдією були заперечені рішення південноукраїнських дворянських зборів щодо дворянства Руденка, Глоби, Нагнибіди, Шостака, Чернявського, Вірменки, Перехриста, Головка, Гладкого, Сухіни, Неїжмака, Гараджі та інших. Згодом їх нащадкам вдалося отримати російське дворянство – Чернявському у 1834, Руденку у 1844, Вірменку – у 1846 р. [10]. Позбавлення дворянського статусу не змінювало укладу життя поміщиків – колишніх запорозців. Тяганина навколо питання дворянства тривала десятиліття. Тим часом дорослішали діти, які виховувалися як дворяни. Батьки намагалися дати їм відповідну освіту, щоб, за висловом Д. Гнедіна, "Москва не заклjučвала". Врешті-решт, на військовій або цивільній службі діти досягали рангів, які давали формальні підстави називатися дворянами.

Позбавлена політичної самостійності, проте ще не кооптована до імперської станової ієрархії, запорозька старшина після 1775 р. мусила робити вибір: або намагатися включитися до російської номенклатури станів у якості дворян, або ігнорувати цю номенклатуру та ризикувати опинитися у стані державних селян. Проте бажання старшини увійти до дворянського стану не означало

відмови від козацької ідентичності, і це змушувало імперський уряд бути обережним у нобілітації запорозьких старшинських родів. Включення колишньої запорозької старшини до російського дворянства носило вибірковий та поступовий характер, було засновано на особистих зв'язках та системі заступництва.

Джерела та література

1. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Спр. 18337: План о Новороссийской и Азовской губерниях.
2. Беднов В. Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК. – 1913. – Вып. 9.
3. Полное собрание законов Российской империи. 1775-1780 гг. – СПб., 1830. – Т. XX.
4. Новицкий Я.П. Указ на ранговую дачу, 4500 дес., пожалованную полковому старшине Николаю Рудь, 29 мая 1779 г. // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8.
5. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
6. РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 347. – Ч. 3: Рапорты М.В. Каховского о переводе, назначении и увольнении со службы, производстве в чины офицеров с приложением послужных списков и прошений о переводах 15 декабря 1787 – 15 марта 1789 года.
7. Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака (1770-1850 гг.) // Русская старина. – Т. 23. – 1878.
8. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893.– № 5. – С. 141-164; № 6. – С. 12-39; № 7. – С. 153-169.
9. Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва). – Ф. 73 "Гнедіни". – Оп. 1. – Спр. 1: Документы о дворянстве Гнединых.
10. Російський державний історичний архів. – Ф. 1343. – Оп. 45. – Спр. 608: Алфавит дворянских дел Екатеринославской губернии. 1813-1848.

Summary

The nobilitation of Zaporizhzhyan starshyna to the gentry of Russian Empire is being analysed. It is demonstrated that this process had electoral and consecutive character and was based upon the personal relationship and intercession.

I. M. Сумий

ЗАПОРІЗЬКІ ПЕЧАТКИ: КОШОВІ, СУДОВІ, ПАЛАНКОВІ

Українські історики чимало уваги приділяли і приділяють історії Запорозької Січі, у т.ч. клейнодам січовиків і, зокрема, печаткам. Найбільший внесок у цю справу зробили А. Скальковський, Д. Яворницький, М. Слабченко, І. Крип'якевич, Е. Каменцева, В. Фоменко, І. Ситий, О. Однороженко, Ю. Савчук [1-12] та публікатори архіву Нової Нової Запорозької Січі [13-15]. Проте багато питань, що стосуються останніх, ще потребують більш ґрунтовного поглибленого вивчення. Опрацювання названої категорії печаток важливе і для вивчення історії державної печатки Гетьманщини, а також її судових та полкових печаток.

Історія печатки січовиків, як і державної печатки Гетьманщини, починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як реальна сила, із якою вимушені були рахуватися правителі держав, що оточували Україну. У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську Запорозькому печатку з гербом [16, с. XXIV].

На печатках кінця XVI ст. козак зображується у картуші, в стаціонарній позі, повернутий вліво, на печатках же першої половини XVII ст. (Михайла Дорошенка, Петра Сагайдачного) козак рухається і повернутий вправо, картуш відсутній [10]. Усі печатки круглі, діаметром 27-31 мм. Напис незмінний, традиційний: "КОПИЯ ВОИСКА ЗАПОРОЗКОГО" [11, с. 24-25].

У другій половині XVII ст. відбуваються певні зміни в іконографії та написі, що було обумовлено зміною геополітичної ситуації – з'явилася Гетьманщина, посилювався російський вплив, почали втрачати свої позиції Річ Посполита, Кримське ханство та Османська імперія.

На жаль, втрата запорозького архіву не дозволяє повністю простежити еволюцію кошової печатки у зазначений часовий відрізок.

За непрямыми даними саме у цей час виникає характерна ознака кошових печаток – зображення списа. Описередковано це підтверджує печатка І типу Івана Брюховецького. Ймовірно, що у такий спосіб січовики намагалися засвідчити свою окремішність від городових козаків. Торкнулося це і напису на печатці, де з'явилися слова "СЛАВНОГО" та "НИЗОВОГО". Зазначені особливості зберігалися на печатках низовиків до самого скасування Січі.